

ОРЛЯТА З «ПРАПОРА»

У ПАЗУРАХ ЧОРНОЇ СВАСТИКИ

Через три місяці виповнюється 65 років з часу, коли фашистськими окупантами було розстріляно групу молодих підпільників, членів організації «Прапор», що діяла в Сумах: Дмитра Косаренка, Володимира Худякова, Наталію і Володимира Рапот і маму двох останніх Олену Сергіївну.

На жаль, до сих пір ще не написано історії молодіжної підпільної організації. Є лише окремі матеріали, котрі зберігаються в Сумському обласному державному архіві, спогади учасників «Прапора» (їх свого часу систематизував колишній голова Сумської області ради ветеранів М. Головін). З цих, та віднайдених автором рядків матеріалів перед нами постають хвилюючі події грозових воєнних днів.

Суми були зайняті німецькими загарбниками 10 жовтня 1941 року. А вже 19 жовтня вийшов перший номер окупаційної газети «Сумський вісник». «Настав великий радісний час» – впадав у вічі заголовок передової статті, яка кінчалася словами: «Хай живе Гітлер». Йшлося вже в першому номері і про ознаки «великого, радісного часу». У набраному крупним шрифтом оголошенні «До всіх громадян м. Сум», говорилося, що за вказівками командування німецької армії в м. Сумах утворена Міська Управа, що вживає всіх заходів до встановлення нового порядку».

Суть «нового порядку» чітко розтлумачив у наступному номері газетки комендант Сум, полковник Краузе: кожен хто відмовиться співробітничати з німецькою владою, «каратиметься за законом військового часу», «буде розстріляний». Й це не було пустою погрозою.

Так, уже у 18-ому номері «Сумського вісника» подибуємо такий документ під моторошним заголовком: «Вирок» «Військовий комендант м. Сум наказує привести до виконання смертний вирок по відношенню слідувачів партизанів: Писаненка Івана – 25 років, мешканця Сум; Заломіна Олександра – 27 років, мешканця Сум; Бодаєвої Марії – 20 років, мешканки Сум; Рахманової Марії – 20 років, мешканки Сум; Стародуба Костянтина – 30 років, мешканця Сум; Степанової Валентини – 20 років, мешканки Сум; Дякова Дмитра – 35 років, мешканця Сум. Виявлено,

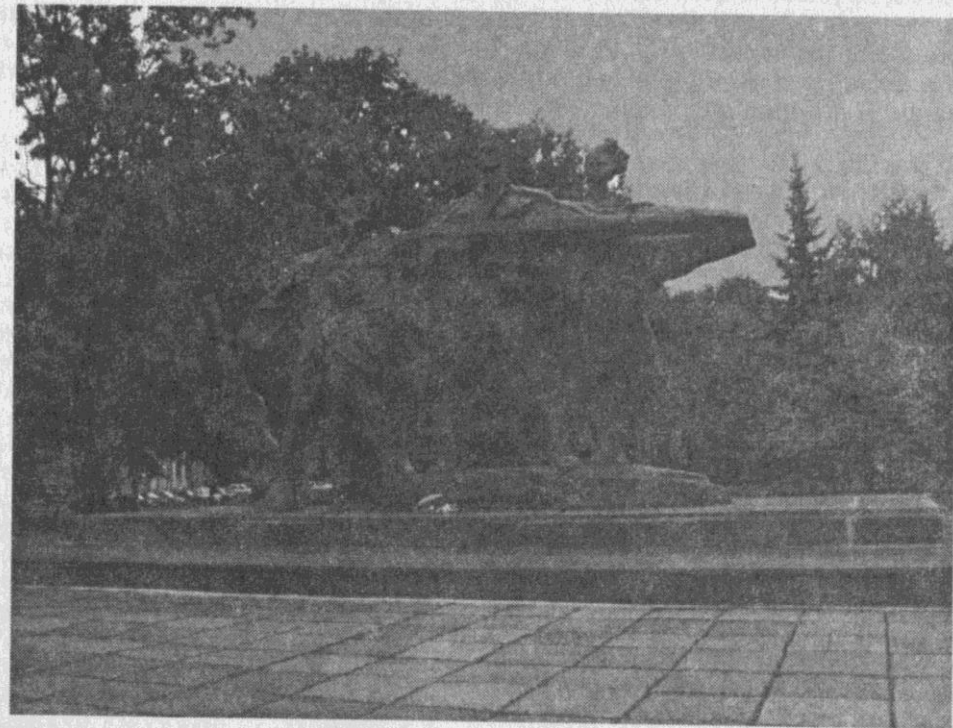
групи по три-чотири чоловіки. Командири трійок, з метою конспірації, могли знати лише підлеглих і одного-двох з вищого керівництва. Було вирішено, що кожен підпільник матиме вдома, чи у сховищі, свою особисту зброю, боеприпаси, листівки тощо.

Через короткий час у підпільній організації вже було 26 чоловік – як правило, вчорашні школярі. Яким чином формувалися «трійки», бралось поповнення? Відповіді на ці питання дають спогади учасників тих подій.

Ось рядки зі спогадів Віри Андріївни Руденко. Глибокої осені 41-го вона зустріла в місті свого доброго знайомого – Володимира Теребуна, про якого знала, що він, разом з курсантами Сумського артучилища пішов воювати, брав участь у боях під Шосткою. З'ясувавши настрої Віри, дізнавшись, що вона хоче боротися з окупантами,

попросив підібрати групу надійних ровесниць. А через якийсь час запросив Віру на квартиру Олексія Граніна, там же були Дмитро Косаренко, Віктор Сикач, Володимир Рапота, Володимир Худяков. Вирішили, що квартира Віри стане базою для зберігання зброї, медикаментів, листівок.

Саме Володимир Теребун залучив до організації й двох інших дівчат, колишніх учениць з його школи №3, Нінель Батюк і Віру Хвостенко. Як відбито в їхніх спогадах, подружки, щоб хоч якось відчутти себе борцями з ворогом, ходили по місту і зухвало співали «Вставай, страна огромная, вставай на смертний бой!». За цим заняттям і зустрів їх В. Теребун. Вилаяв за нерозважливість. Потім вже сам знайшов подруг, попросив їх переховати деякі речі. Отак і став підвал будинку, де Нінель жила з матір'ю, Варварою Мусіївною (там, де нині міська телефонна станція) ще однією

Митрофанівни Шаміної, чия дочка Ліда входила до підпільної групи. Залишений у тилу для підривної діяльності, І. Василь теж не міг вийти на підпілля, знав лише молодих месників.

Узимку 1942 року молоді патріоти активізували свої зусилля на пошуки партизанів. Дмитро Косаренко дає завдання Вірі Руденко обстежити Чернеччинський ліс. Та йде туди з 12-річною сусідкою, їх обшуковують поліцаї, відпускають, але зустріти лісових месників не вдається. Через якийсь час Віра отримує нове завдання: побувати в Низах, у Марії Дмитрівни Безбабної, котра, за даними Косаренка, тримає зв'язок з партизанами. Та коли В. Руденко підійшла до вказаного помешкання, то потрапила в засідку: виявляється Безбабну було перед тим заарештовано. Дівчину схопили поліцаї, кинули в погріб, били, але не маючи ніяких доказів, відпустили...

Сам Дмитро з двома Володимирами...

рали участь в його діях з допомогою виношувачів речовин і озброєного нападу на німецькі автомашини на зайнятій німецькими військами території».

Через якийсь час нове оголошення: «До населення! Вироком військового суду були присуджені до смерті: Тихончук Софія, мешканка м. Сум, 42 роки, незаміжня; Харченко Люба, мешканка Сум, 25 років, заміжня; Вічишко Тихін, мешканець Сум, 32 роки, одружений з Харченко Любою». Мотивація та сама: участь у партизанських діях проти загарбників.

Загроза фізичного знищення нависла не лише над тими, хто з перших днів окупації взявся за зброю, чи якимось іншим способом вів боротьбу з окупантами. І в «Сумському віснику», і на дошках оголошення в обласному центрі того часу щодня з'являлися все нові й нові застереження: забороняється ходити містом від 18-ї до 3-ї години, здати всім радіоприймачі; всім особам німецького походження – зареєструватися; усім організаціям і особам, котрі мають ліжжя – здати їх; всім працездатним – зареєструватися на біржі; євреям нашити на груди жовту шестикутну зірку – і так далі, і тому подібне.

На кожному такому приписові чорніда хижка свастика. Їй була обов'язкова позначка: не виконання розпорядження – розстріл. І це теж не було просто погрозою: з притаманною їм педантичністю окупанти виконували приписи «нового порядку» нещадно і послідовно,

та Суми не здавалися. На зміну страченим патріотам ставали нові. Й серед них зовсім юні, вчорашні школярі.

ОРЛЯТА РОЗПРАВЛЯЮТЬ КРИЛА

Все почалося, як пригадували учасники молодіжного підпілля, 7 листопада 1941 року. Вони домовилися зустрітись у своєму улюбленому місці: скверуку на Червоній площі. Вони – це вчорашні випускники шкіл: Дмитро Косаренко, Володимир Теробун, Олексій Гранін, Василь Харченко, Анатолій Зубченко та 14-річний останнього Євген. Давно виношували намір – добути зброю і пробиватися до партизанів. Але де їх шукати після арештів і розстрілів, які стусонули місто останніми тижнями?

Підійшло ще декілька однодумців: Юрій Набойкін, Віктор Сіпач, Володимир Худяков. Було ухвалено: оскільки в партизани піти немає змоги, то утворити в Сумах молодіжну підпільну групу. Тут же командиром обрали Дмитра Косаренка, який 17 червня закінчив школу №2, писав вірші, був відомим серед ровесників і тим, що в дитячій технічній станції будував моделі кораблів. Словом, хлопчина, як хлопчина. Просився до армії – не взяли, сказали – молодий ще. Знайшов собі іншу ділянку боротьби з ворогом.

Один з небагатьох активних учасників сумського молодіжного підпілля, які вижили, Олексій Федорович Гранін, згадував, що молоді патріоти розбилися на

кілька ховалок оооприсипи – звернувши кляла картоплю; була комірчина, в якій, при нагоді, переховувалися і самі підпільники.

Згодом з'явилося ще кілька конспіративних квартир, насамперед у житлі Рапот – Володимира, Наталки і їх мами Олени Сергіївни. Квартира Рапот особливо часто використовувалася для засідання керівників молодіжної організації. Як свідчить Тетяна Борисівна Савельєва (Артамонова), ще одна конспіративна квартира була в її будинкові: до організації Таню і її подругу Олену Балабан звів особисто Дмитро Косаренко.

З чого почало діяльність молодіжне підпілля? Як чи не кожна підпільна група в час війни – з листівок. Молоді патріоти поставили собі за мету розповідати землякам правду про стан справ на фронті, закликати земляків до боротьби. Для того, щоб мати інформацію, потрібен був радіоприймач. Зламане радіо було у Анатолія Зубченка, йому доручили відремонтувати приймача. Анатолій роздобув потрібні запчастини, й незабаром вже в його кімнаті молодь слухала звернення Радянського інформбюро. Листівки писав особисто Дмитро Косаренко, що, як ми вже говорили, мав літературний хист, часто – у віршованій, сатиричній формі. Білі папірці з цими текстами почали систематично з'являтися в місті. Й німці, і поліцаї з ніг збилися, вистежуючи підпільників, та останнім щастило уникнути арештів.

Молоді підпільники запланували й провели широку акцію: пошкодили телефонну лінію ворога. Василь Захарченко, наприклад, закидав мотузку з каменем в районі Пришиба на телефонні дроти і систематично рвав їх. Володимир Теробун кілька разів вивів з ладу телефонну лінію «Суми – Краснопілля».

Застосовували й інші методи підривної роботи. Так, Юрій Набойкін, якого кликали «хіміком», починав гвинтівочні патрони вибухівкою. Дівчата спритно підкладали їх німцям, при стрілянині відтак загинуло кілька ворожих солдатів. Євген Зубченко свого часу в Палаці піонерів займався різьбою по дереву, тепер це знадобилося: виготовив печатки, при допомозі яких у підпільників з'явилися різноманітні документи, що розв'язувало руки.

З ПАРТИЗАНСЬКИМ БЛАГОСЛОВЕННЯМ

Та юні патріоти розуміли: їхня боротьба має неефективний характер. Не вистачало керівництва старших, досвідченіших. Пошуки «дорослих» підпільних осередків у Сумах ні до чого не призвели – ті були глибоко законспіровані. Все частіше заходила мова про потребу зв'язку з партизанами.

На цьому настоював і єдиний дорослий, досвідчений антифашист, який мав стосунки з молодіжною групою: політичний емігрант з Угорщини Іван Іванович Василь, який ще з 1940 року жив на Псільській у Ганни

безрезультатно.

Зажеврїла надія на зв'язок з народними месниками на початку лютого 1943-го, коли в місті заговорили, що партизани ведуть бої в Сумському районі. Молоді підпільники, звичайно, не знали, що то діє з'єднання Михайла Наумова, недавно організоване на півночі нашої області, і послане рейдом в південні області України, а зараз вело воєнні операції по трасі Суджа – Суми, біля Хотині. Кілька груп підпільників вирушили до партизанів.

Ось спогади з книги «По тилах ворога» комісара партизанського з'єднання М.Лукашова: «До кімнати зайшли три молоді хлопці, назвали свої прізвища. Був серед них і керівник підпільної групи Косаренко. У представників підпільної молодіжної організації ми докладно в'яснили, який настрій у населення міста, як ведуть себе німці, що собою являє гарнізон, яка його чисельність. На кожне запитання юнаки давали ґрунтовну відповідь. Ми спорядили юнаків листівками, магнітними мінами. Пояснили, як з ними поводитись, як розгортати підпільну діяльність, глибше законспіруватись. Там же підпільній групі було присвоєно назву «Прапор». (Саме прапор а не «Знамя», як вказується в деяких виданнях Гр. Хвостенко).

Три доби хлопці були у партизанів. Розійшлися у селі Битиця сумського району».

Додамо, що з Д. Косаренком у наумівців були В. Требун і В. Худяков.

Майже одночасно за партизанами-наумівцями, але вже в Нікольському лісі, зустрілися Віра Руденко і Ліда Шаміна.

Стож про існування «Прапора» дізналася Велика земля, з нею було встановлено зв'язок. Молоді підпільники отримали десять мін, термітні кульки, брошури, листівки. Та, головне, що їх боротьбу визнали, схвалили, що до їхніх дій поставилися серйозно, дали відповідальні завдання. А це був поштовх до активізації роботи.

16 лютого Володимир Теробун і Віра Руденко вчинили диверсію на телефонній станції, котра розміщувалася на перетині Харківської і Соборної: доки Віра Хвостенко й Нінель Батюк спостерігали за патрулем, вони кинули вибухівку на станцію. 21 лютого Дмитро Косаренко, Юрій Набойкін і Володимир Теробун зірвали біля ошадкаси, комендатури й телефонної станції телефонні шафи. 24 лютого о 16 годині на станції Вири в повітря злетіло кілька вагонів – магнітну міну підклала член «Прапора» Валентина Щербаківа.

Зубченко, Худяков і Лазаренко склали карту мінних полів навколо Сум і передали її частинам Радянської Армії; Косаренко зв'язується з офіцерами угорської частини, й ті обіцяють перейти на бік Червоної Армії. Установлено зв'язок з підпільною групою в тaborі військовополонених, декому із в'язнів організовано втечу. «Прапор» набирив сили. Та попереду чекали жорстокі випробування.

(Продовження на сторінці 14)

ЗЛАМАТИ НЕ ВДАЛОСЯ

Ще й досі точаться суперечки: яким чином окупанти змогли вийти на кількох членів «Прапора», заарештувати їх. Автор цих рядків схиляється до думки, що гітлерівцям допоміг сліпий випадок.

Ми вже говорили про одну з конспіративних квартир «Прапора» – в помешканні Володимира і Наташі Рапот. З якогось часу в них квартирував солдат німецької армії, за походженням бельгієць. Зовні він цілком толерантно ставився до господарів, не втручався в їхні справи, й ті лише раділи – мали чудове прикриття для окупаційної влади. Й раптом бельгієць дезертував. Його почали шукати, прийшли на квартиру, й там виявили листівки, гвинтівку, боеприпаси. Володимир, Наталя і їх мама – Олена Сергіївна були заарештовані.

Гітлерівці, звичайно, відразу збагнули: намацали нитку підпілля. Рапоти проте трималися мужньо. Керівництво ж «Прапора» тим часом вирішило зібрати організацію і йти до партизанів.

Треба було виробити чіткий план дій. Дмитро Косаренко й Володимир Худяков вирушили на зустріч з В. Терebuном до військового містечка. Їх прикривали Шура Литовченко і Таня Савельєва. Пізніше у спогадах, Т.В. Савельєва напише, що в одному з дворів до Косаренка й Худякова підійшов хлопець, вона лише знала, що звати його Анатолій. Зав'язалася розмова. Зненацька під'їхала автомашина, з неї вистрибнули німецькі солдати, оточили юнаків, схопили, повезли... Хто був той Анатолій – ще одна й досі не розгадана загадка в цій трагічній історії.

Заарештовані молоді підпілляники трималися стійко – й підтвердженням тому є те, що більше арештів не сталося, хоча ж усі четверо входили в ядро керівництва організації, знали чи не всіх підпілляників. Орлята витримали нелюдські тортури, гідно зустріли свою останню мить – на подвір'ї заводу імені Фрунзе, де нині на місці їх страти встановлено пам'ятний знак.

А «Прапор» продовжував діяти. Очолив його Володимир Терebuн. З'являлися листівки, тривали диверсії – молоді месники були впевнені, що заарештовані товариші дотримують клятви, не зрадять братів по боротьбі.

Після звільнення Сум багато хто з «Прапора» влився в діючу армію. Загинули на фронті В. Терebuн, В. Сикач, В. Лазаренко, пропав безвісти В. Захарченко. Закінчив війну в Чехословаччині Ю. Набойкін, по війні виправдав свою підпілляну кличку – «хімік», закінчив вуз, став доктором технічних наук, професором. Довго по війні працювали, лишили спогади про свою грозову юність Є. Балеба (Виноградова), В. Голубєва (Хвостенко), Н. Батюк, В. Руденко (Барбосова), А. Зубченко, А. Литовченко (Картавченко).

...Спливають роки, але справжні подвиги ніколи не тьмяніють у товщі часу, навпаки – стають ще рельєфнішими, яскравішими. Подвиг «Прапора» – саме з тих. Бо ж рухали діями його членів святі почуття любові до Вітчизни, ненависті до тих, хто плондрував рідну землю, відданість клятві, даній народу і друзям.

*Григорій ХВОСТЕНКО,
краєзнавець*